

Анотація. У статті представлено огляд літературно-мистецького життя в Україні в 60-х роках ХХ століття. Акцентовано увагу на поживавлення літературно-мистецького життя в Україні з яскраво вираженою творчою активністю молодого покоління літераторів, його апеляцією до права на творче самовираження.

Ключові слова: література, мистецтво слова, соцреалізм, естетичний феномен, ідеологія, влада.

Abstract. The article presents an overview of literary and artistic life in Ukraine in the 60's of the 20th century. Attention is focused on the revitalization of literary and artistic life in Ukraine with the pronounced creative activity of the young generation of writers, their appeal to the right to creative self-expression.

Key words: literature, art of words, social realism, aesthetic phenomenon, ideology, power.

Постановка проблеми. На шістдесяті роки ХХ століття припало поживавлення в українському житті правозахисного руху, зародження літературного дисиденства з відвертим протистоянням вульгарному соціологізму, ідеологічно витриманим формулам радянської літератури. Водночас інакомислення «о цій порі ще не надто виходило за межі «ідеологічних координат» соцімперіальної системи та її тоталітарного режиму. Кремлівські політики», – за образним визначенням Тараса Салиги, – «хоч і здирали золоті погони із Генералісимуса, все ж свого не губили: чим швидше падав Сталін, тим активніше розростався лєнінізм як пророцтво новітнього Христа. Навіть І. Дзюба у трактаті «Інтернаціоналізм чи русифікація» в середні 60-х років ще змушений був ховатись за доктрини лєнінської національної політики» [8, с. 12–13]. Відтак, протистояння шістдесятників «не стало й з багатьох причин не могло стати кінцем тоталітарної, командно-адміністративної системи, але стало передвістям і прологом цього кінця, для тих часів ще досить віддаленого» [5, с. 108].

Осмислюючи політичний та естетичний феномен 1960-х років та й наступних десятиліть минулого століття, варто зауважити на перманентному превалюванні прагнень із боку держави до збереження гомогенного культурного простору та жорсткого контролю й регламентування усіх видів творчої діяльності. «Організатори» літературного процесу в союзному Агітпропі ЦК намагалися попередити нерегульований творчий рух шляхом організації дискусій та полемік, нав'язуючи таким чином новий художній дискурс – у рамках офіційної ідеології. Ось як, приміром, обговорення «конституційних гарантій свободи творчості в СРСР» чи «питань соціалістичного реалізму», що відбулося в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка 1979 року. Всі реляції дослідників перебували у фокусі марксистсько-ленінського розуміння свободи як «пізнаної необхідності» й обов'язкового виявлення в художній творчості партійної позиції автора. Усі дискусії, як переконливо показала Тамара Гундорова, «засвідчували, що, по суті відбувалися два паралельні процеси – узаконення соцреалістичного канону та догматизація методу соцреалізму» [1, с. 172].

Пожвавлення літературно-мистецького життя в Україні з яскраво вираженою творчою активністю молодого покоління літераторів, його апеляцією до права на творче самовираження, тяжінням до етнонаціональної проблематики стали детонатором для ініційованих владою викривальних компаній, цькування інакодумства, політичних звинувачень і арештів. Більше того, оновлення культурного та духовного життя, що почало виходити за передбачені режимом межі, командно-адміністративна система ототожнила з українським буржуазним націоналізмом – небезпечним проявом української самостійницької ідеї.

Формулювання мети статті. Відтворення основних тенденцій літературно-мистецького життя 60-х років ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Сигналом для розгортання репресій проти культури стали вказівки М. Хрущова боротися з «формалістами» і «абстракціоністами», виголошені 1962 року на виставці художників-авангардистів студії «Нова реальність» у московському Манежі. В Україні на офіційному рівні проробки творчої інтелігенції розпочалися

з розширеного засідання президії правління Спілки письменників і наради активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників України (1963 р.). За спогадами І. Дзюби, «в один ряд з московськими крамольниками (Еренбург, Євтушенко, Вознесенський, Ахмадуліна – це тільки з письменників) в Україні твердо поставили Віктора Некрасова, Ліну Костенко, Миколу Вінграновського, Івана Драча, Віталія Коротича, Євгена Летюка (трохи пізніше до чорного списку надовго потрапив Василь Симоненко; настала черга, вже за тяжчим рахунком, і Івана Світличного, Євгена Сверстюка та багатьох інших)» [2].

Партапаратом організовувались ідеологічні напінки за «формалістичні викрутаси» молодих поетів, що доходили до прямих погроз, проголошені в численних газетних публікаціях «Літературної України», в академічних інститутах, на зустрічах із громадськістю, в редакціях газет і журналів. До ідеологічного погрому долучилася СПУ, звинувативши поетів Івана Драча і Миколу Холодного в «протягуванні антипартиїних поглядів щодо шляхів суспільного розвитку України і української культури».

Прикметний факт, в амплітуді численних критичних виступів, на відміну від сталінських кампаній, звинувачення звучали з більшою обережністю, перестороги лунали завуальовано (на кшталт, «Закликаючи наших молодих літераторів до ідейної чіткості і ясності у творчій роботі, застерігаючи їх від захоплення формалістичними експериментами, ми в той же час не втрачаємо віри в нашу творчу молодь, якій є зараз над чим серйозно й серйозно подумати» [Цит за: 4]), часом із ліберальними закликами до поміркованості. Однак домінантою серед цих виступів залишалися погрози – недвозначні й категоричні: «Старих і молодих однаків, що надто вже зарвалися, наш здоровий, могутній, багатонаціональний колектив радянських письменників застерігає: одумайтесь, поки не пізно. Не ганьбіть себе остаточно: радянський народ терпеливий, але всьому є край!» [Цит за: 4].

Політичний «відкат» після короткотривалої та вельми непослідовної «хрущовської відлиги» посилив втручання партійно-державного керівництва у творчий процес. Остаточно підтвердив початок ресталінізації масованих і послідовний ідеологічний наступ на українську творчу інтелігенцію (безцеремонна партійна критика, виключення зі

Спілки письменників, адміністративні переслідування, негласна заборона друкувати твори, вилучення книжок із бібліотек і книгарень), літературно-мистецька діяльність яких не вкладалася у фокус тотального контролю партійно-державних структур. Сфабрикованими судовими вироками за «антирадянську діяльність» системи вдалося ізолювати літераторів, що формували альтернативний інтелектуально-духовний простір, – Василя Стуса, Івана Світличного, Ігоря Калинця, Івана Дзюбу, Миколу Руденка, Олеся Бердника та багатьох інших.

Українська «калька» постанови, викликає цілий ряд реакцій: з одного боку, це констатація підтримки позицій ЦК щодо «боротьби проти будь-яких проявів буржуазної ідеології» та викриття носіїв «поглядів, чужих ідеології соціалістичного суспільства». З другого боку, затвердження жорсткої цензури щодо виявлення недоліків в українському культурному просторі, на кшталт: «ідейних прорахунків» українських журналів, видавництва, театрів, які сприяли публікації чи постановці на сцені ідейно невитриманих творів; чи «безпринципної політики» Спілки письменників України, яка байдуже спостерігає над тим, що «окремі її члени припускають ворожі випадки проти партії і держави, нелегально розповсюджують ідейно-шкідливі писання або передають їх для публікації за кордоном, як це трапилося з матеріалами І. Дзюби...» [6]. З огляду на сказане, стає зрозуміло, що в партійній «боротьбі з ідеологічними диверсіями» література й культура потрапляють у «стан оскарження» (вислів Валентини Хархун), ізоляції та марксистського методологічного підходу до партійного відбору художнього матеріалу.

1970-ті роки з усіма цікавими і своєрідними художніми явищами, що окреслилися в літературі цього періоду, з повільною, але дедалі настійливішою відмовою від спрощених ідеологічних напарувань характеризуються несприятливими тенденціями й суперечностями в суспільному бутті та в українському літературному процесі. Перманентні політичні кампанії супроводжуються боротьбою з національним письменством і культурою, навіщуванням націоналістичних ярликів. За свідченнями істориків, якщо в 1968 році було прийнято дві «ідеологічні» постанови ЦК КПУ, присвячені питанням літератури, історії, театру, кіно та мистецтва загалом, то

протягом 1969–1971 років – вже десять. І кризь усі проходила «генеральна лінія боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Широкий список «крамольних» книжкових видань об'єднувало бичування національного, що інтерпретувалося як відхід від «інтернаціональних критеріїв».

Реалізувати настанови вищого політичного керівництва в Україні бралися всі структури радянського партапарату. Так, у складених у формі доносу доповідних записках відділу культури ЦК КПУ [220] інформується про викривлене відображення радянської дійсності у збірці поезії англійською мовою «Світильники часу» Івана Драча, підготовленої до видання у США; «ідеологічно неприйнятне... тенденційним осмисленням історичних тем» у поезії Ліни Костенко; про дозвіл Василя Підпалого (редактора видавництва «Радянський письменник» – Т. Ш.) друкувати «неприйнятні для нашої ідеології» вірші Ігоря Калинця, Василя Голобородька, Василя Стуса, збірки яких вийшли за рубежем у націоналістичних видавництвах» тощо.

Під утиски цензури потрапляють як художні твори та їх автори, так і наукові дослідження, у яких розглядаються проблеми української літератури, культури, історії. Різкій критиці піддаються «Меч Арея» Івана Білика, «Мальви» і «Журавлиний крик» Романа Іванчука, «За дев'ятим порогом» Олексія Коломійця, роман «Катастрофа» Володимира Дрозда та багато інших. «Методологічні помилки та націоналістичні збочення», зокрема «протягування буржуазно-націоналістичної концепції приналежності «Слова о полку Ігоревім» виключно українській національній культурі» [220], виявлені відділом науки і учбових закладів ЦК КПУ в докторській дисертації С. Пінчука «Слово о полку Ігоревім» і українська література XIX–XX століть» (1973 р.), стали приводом до звільнення науковця – «ідейно незрілої й націоналістично настроєної особи» – з викладацької роботи.

Ідеологічна проробка торкалася не тільки звинувачуваних в асоціальності й формалізмі молодих письменників-«відщепенців», в й авторитетних митців, що посідали керівні посади у Спілці письменників, в громадських організаціях, органах преси, видавництв тощо. Скажімо, керівництву Київської кіностудії імені Олександра

Довженка дається вказівка «розглянути питання про партійну відповідальність Драча І. Ф. за ідейну спрямованість його творчості та громадську поведінку» [3]. Під безпосереднім контролем ЦК КПУ розгортається комплекс заходів щодо нещадної критики роману «Собор» Олеся Гончара. Авторитетний і титулований письменник звинувачується «в ідеологізації козащини й нехтуванні життя трудових колективів».

До цих спостережень додамо хіба те, що небезпека огульної критики та політичного переслідування нависла над письменником чотирма роками раніше – після категоричної відмови ще в 1966 році брати участь у роботі комісії ЦК КПУ, яка мала довести антирадянський характер праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». «Були не в міру «гарячі» голови, які вимагали ледве чи не виключення Гончара з партії, виведення його зі складу ЦК і відкликання з депутатів, глибокої його ідеологічної «проробки» (...) Особливо з цього питання лютували Грушецький та Ватченко, та й у ЦК КПРС знайшлися такі «діячі», які прагнули «політичної крові» (...) Деякі навіть вимагали заарештувати Гончара» [11, с. 222], – занотовано в щоденнику першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. Як не парадоксально, вже через кілька років у Постанові ЦК КПУ (1973 р.) викриватимуться ідеологічні прорахунки самого Петра Шелеста та буде розкритикована його книжка «Україно наша Радянська» за «недостатній інтернаціоналізм» та «надмірне захоплення» й «ідеологізацію» українського козацтва і Запорізької Січі.

Постанова політбюро ЦК КПУ про посилення боротьби проти націоналістичної діяльності та пропаганди (1972 р.) підтвердила курс влади на адміністративно-силові методи боротьби з «ворожою антирадянською націоналістичною діяльністю» та поширенням «політично шкідливої» літератури самвидаву. У наступні роки боротьба з порушенням норм соціалістичного реалізму та інакомислення у літературі й мистецтві, репресії проти творчої української інтелігенції набули системного характеру.

Антиукраїнські кампанії по боротьбі «націоналістичними елементами» у мистецтві загалом і літературі зокрема здійснювалася вищим політичним керівництвом республіки. Прикметно, що своєрідними координаторами «боротьби з буржуазно-

націоналістичними проявами» залишалися центральні та місцеві партійні органи. Варто загадати резонансне судилище у стилі тридцятих років, організоване Львівським обкомом партії, над редактором журналу «Жовтень», письменником Ростиславом Братунем, звинуваченим у публікації «ідейно невитриманих» творів; різку критику партійних зборів Львівського обласного відділення Спілки щодо письменників Якова Стецюка і Романа Іваничука; оголошення суворой догани з занесенням до облікової картки Іванові Драчу.

Долучалося до «справ» створене у відповідності з постановою ЦК партії П'яте управління КДБ, що займалося «профілактичною роботою» з українською творчою інтелігенцією – редактором журналу «Всесвіт» Дмитром Павличком; директором видавництва «Дніпро» Ростиславом Доценком та ін. Ідеологічні нагілки у Спілці письменників України завершувалися виключенням з її лав у 1973 році Григорія Кочура, Миколи Руденка – в 1975-му, Олеся Бердника – в 1976-му [9].

Утім, зробимо одне застереження: партійний контроль над інтелектуалами та жорстка регламентація творчої діяльності (цензура, пильна редактора, редакційні видавничі плани, куди простому смертному потрапити було дуже непросто і под.) у тоталітарній державі відбувалося не тільки у форматі тиску, погроз і посилених «проробок». Одним із інструментів механізму упокорення літераторів, що активно використовувався вищим політичним керівництвом, була (як не парадоксально) система заохочень та матеріальної підтримки, ініційована Спілкою письменників [10, с. 28].

Стати членом Спілки, потому і членом Літфонду, пояснює О. Роготченко, означало стати «членом системи і забезпечити собі заможне існування до самої старості. Будинок творчості в Ірпіні був «Меккою» літератури, розміщеною за півгодини їзди від київської метушні. Зовні він нагадував престижний санаторій «Жовтень» у Кончі-Заспі, дачі Ради Міністрів, санаторії четвертого управління в Пущі Водиці та інші менш розкішні, але не менш затишні зони відпочинку радянської еліти. Багато класиків вітчизняної літератури жило в Ірпіні майже цілорічно, часто за рахунок творчого відрядження. Як ціна за пувітку, так і якість обслуговування цілком влаштували

письменницьку еліту, але такий стан речей був зручний і для влади» [7, с. 85].

З широкого арсеналу «несилових» засобів впливу на світоглядні позиції та модель поведінки митців партійне керівництво використовувало (особливо активно – після другої світової війни) доволі дієві засоби – грошове заохочення та величезні матеріальні привілеї (ордени, медалі, звання, премії, гонорари за книжки і под.). Схильним до компромісів літераторам давалися рекомендації на керівні посади в СПУ, в державному апараті чи пропозиції членства в громадських організаціях, що представляли країну за кордоном. І чи не найголовнішим «заохоченням» до художньо-словесної творчості, тісно пов'язаної з «практикою комуністичного будівництва», який активно ініціювала Спілка письменників, була можливість автора потрапити на сторінки літературних видань, друкувати твори, загалом – сказати слово, якого так прагли читачі.

Висновки. Завершуючи, маємо констатувати, в тоталітарному соціумі художня творчість перманентно перебувала у фокусі уваги влади. Численні урядові резолюції й партійні постанови, встановлюючи ідеологічний та адміністративний контроль над літературним життям, регламентували індивідуально-художню практику митців. Від письменства вимагалось повне й беззаперечне виконання канонізованих схем офіційно регламентованого методу соціалістичного реалізму. Півстолітній партійно-державний пресинг, грубе адміністрування українського літературного життя в системі естетики соцреалізму уможливляло формування ціннісних орієнтирів та радянських ідентифікаційних практик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гундорова Т. Кітч і література. Травестії. Київ : Факт, 2008. 284 с.
2. Дзюба І. П'ятдесят років тому... [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://surl.li/fqomg>.
3. Інформація відділу науки і учбових закладів ЦК КПУ про методологічні помилки в докторській дисертації С. П. Пінчука «Слово о полку Ігоревім» і українська література XIX–XX століть» (1973 р., серпня 28) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://history.vn.ua/book/xrestomatia/743.html>.

4. Зінкевич О. Молода поезія в Україні 1960 – 1963 рр. і її розгром [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://museum.khpg.org/index.php?id=1457121207>.
5. Новиченко Л. Поетичний світ Максима Рильського. Книга друга : 1941–1964. Київ : МПП «Інтел», 1993. 271 с.
6. Постанова ЦК КПУ про посилення цензури (1969 р.). *Історія України: хрестоматія* [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://history.vn.ua/book/xrestomatia/index.html>.
7. Роготченко О. Соціокультурне тло 1945 – 1960-х років радянської України як модель нищення вільної думки. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: Мистецтвознавство. Архітектура*. Харків : Вид-во ХДАДМ, 2015. № 3. С. 85–93.
8. Салига Т. «...В мільйонних митях життя як в одній...» (Іван Світличний без часових кордонів). *Українське літературознавство*. 2011. Вип. 73. С. 11–27.
9. Шарова Т. Кость Гордієнко : нариси, публіцистика, епістолярій. Харків : Майдан, 2014. 144 с.
10. Шарова Т. Літературний процес 20-х років XX століття і механізми формування політичного дискурсу. *European Applied Sciences*. 2018. №2. С. 28–30.
11. Шелест П. Справжній суд історії ще попереду. Київ : АДФЕ-Україна, 2011. 1120 с.

Шарова Тетяна Михайлівна – доктор філологічних наук, професор кафедри суспільно-гуманітарних наук Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного.

КРУПКА

Віктор

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ
СТАНОВЛЕННЯ ВОЛОДИМИРА
ЗАБАШТАНСЬКОГО В ПАРАДИГМІ
ЛІТЕРАТУРИ ШІСТДЕСЯТНИЦТВА**

Анотація. У статті окреслено постать Володимира Забаштанського в контексті літературного шістдесятництва. Проаналізовано психологічний портрет наратора художнього тексту, яким стає нова людина, втілюючи максималістський ракурс світобачення і буттєвдтворення. Образ Забаштанського-кобзаря постає в індивідуальному й національному зрізі, крізь призму історичної пам'яті, ментального характеру, історичного духу.